

BETHLEN GÁBOR EGYHÁZPOLITIKÁJA¹

GABRIEL BETHLEN'S ECCLESIASTICAL POLITY

Balogh Judit

Eszterházy Károly Katolikus Egyetem, egyetemi tanár

ÖSSZEFOGLALÁS

A tanulmány Bethlen Gábor erdélyi fejedelem egyházpolitikájának az elemeit vizsgálja. Bethlen Gábort a történeti hagyomány „református fejedelem”-ként és a kora újkori vallási türelem példájaként tartja számon. A tanulmány ennek a vállalt református identitásnak a gyökereit és a kálvinista állam létrehozásának a tervét vizsgálja meg. Külön kitér Bethlen Gábor szoros kapcsolatára Heidelberggel, és bemutatja azt, hogy milyen módon és mennyiben lett ez a kis kálvinista állam Bethlen Gábor számára mintává, mégpedig olyan mintává, ami az építkezéseiben is megjelent. Emellett kitér a tanulmány arra is, hogy melyek voltak Bethlen Gábor egyházpolitikájának azok az elemei, amik nehezítették a református állam megvalósításának a tervét, és hogy mi lett ennek a hosszú távú következménye.

ABSTRACT

The study examines the elements of the ecclesiastical polity of the Transylvanian prince Gabriel Bethlen. Gabriel Bethlen is regarded by historical tradition as a “Reformed prince” and an example of early modern religious tolerance. This paper explores the roots of this professed Reformed identity and the plan for the creation of a Calvinist state. In particular, it describes Gabriel Bethlen’s close relationship with Heidelberg and shows how and to what extent this small Calvinist state became a model for Gabriel Bethlen, a model that was also reflected in his construction projects. The study also discusses the elements of Gabriel Bethlen’s ecclesiastical polity that made it difficult to implement his plan for a Reformed state, as well as the long-term consequences of this.

Kulcsszavak: Bethlen Gábor, Heidelberg, Erdély, egyházpolitika, kálvinizmus

Keywords: Gabriel Bethlen, Heidelberg, Transylvania, ecclesiastical polity, Calvinism

A Bethlen Gáborral kapcsolatos toposzok egy része mély vallásosságára, elkötelezett református voltára,² mások pedig az uralma alatt megvalósult

¹ A tanulmány az Újszászy Kálmán Református Örökség Kutatóintézet támogatásával készült.

² *Barcza József*: Bethlen Gábor, a református fejedelem. A Magyarországi Református Egyház Sajtóosztálya, Budapest, 1980, 2. kiadás 1987.; *László Dezső*: Bethlen

vallási türelemre,³ az Erdélyen belüli vallási nyitottságra⁴ vonatkoznak. A 30 éves háborúban a protestáns vallásszabadság ügyét a zászlajára tűző, a protestáns európai uralkodók szövetségi rendszerében tevékeny szerepet vállaló Bethlen Gábor politikai arcképének kétségkívül hangsúlyos része volt a felekezeti elem. Azt azonban már korábbi kutatói is megemlítették, hogy ez a felekezeti elem más volt, mint a „Bibliás örállónak” nevezett, konzervatív reformátusságára büszke I. Rákóczi György vagy akár a saját pályáivét Mózeséhez hasonlító⁵ Bocskai István reformátussága. Erősen árnyalja a képet az is, hogy Bethlen alkata nem illeszkedett az ekkorra éppen dísztelenségével, rigorózan egyszerű liturgiájával megjelenő erdélyi reformátussághoz. A pompa és reprezentációkedvelő fejedelem bizonyosan nem idegenkedett a külsőségekben bővelkedő tridenti miseformától, így valószínűleg nem pusztán politikai számításból került bele Esterházy Miklósnak írott levelébe az a félmondat, miszerint a katolicizmusnak több eleme is szimpatikus a számára. Emellett már ifjan személyes tapasztalato-

Gábor keresztyén élete. Cluj-Kolozsvár 1929.; *Révész Imre*: Bethlen Gábor a kálvinista fejedelem. In: *Protestáns Szemle* 1914, 339–358.; *Benda Kálmán*: Az 1568. évi tordai országgyűlés és az erdélyi vallásszabadság. In: *Erdélyi Múzeum* 56 (1994/3–4), 1–4.; *Kónya Annamária*: A református egyház működése Zemplén vármegyében, Bethlen Gábor fejedelemsége idején. In: *Bethlen Gábor képmása*. Szerk. Papp Klára, Balogh Judit. Debrecen. 2013. 191–198.

³ *Bíró Vencel*: Bethlen Gábor és az erdélyi katolicizmus. *Az Erdélyi Katolikus Akadémia felolvasásai*. Cluj-Kolozsvár 1929.; *Bíró Vencel*: Bethlen viszonya Pázmánnyal. In: *Erdélyi Múzeum* 1914/3, 181–194.; *Szabadi István*: Reformátusok és románok (református románok?) Bethlen Gábor fejedelemsége alatt. In: *Bethlen Gábor képmása*. szerk. Papp Klára, Balogh Judit. Debrecen. 2013. 241–250.,

⁴ „Eklézsiáknak, egyházi szolgáknak egyetlenegy dajkája”. *Tanulmányok Bethlen Gábor egyházpolitikájáról*. Szerk. Dáné Veronka-Szabadi István. Debrecen. 2014.

⁵ Bocskai István végrendelete: Erdély öröksége III. *Erdélyi emlékirók Erdélyről. Tűzpróba 1603–1613*. Szerk. Makkai László. Bp. 1942. 114–120.; 114–115. „Most utóiban ilyen számkivetett állapotomban, mikor a Római Császár ő Felsege hűsége mellől, kit annakelőtte sok hasznos emlékezetes, és az egész keresztyénségnek javára való szolgálattal magamhoz kapcsoltam vala, ugyan az ő Felsege tisztviselői éles kardgyokkal, fegyverekkel, és az ő Felsege ágyuival váraim foglalásával minden törvény nélkül elkergetének az ő Felsege hűsége mellől, életem oltalmáért fegyvert fogván az ő Felsege hadai ellen, és szerencsét próbálva igaz igyemben, és nyilvánvaló igazságomban Isten megsegítvén, olly áldását mutatta dolgaimban ki, mind magam, és minden emberi reménség kívül, mint Mózes régen a pásztorságból, Dávidot a juhok aklából, a bujdosó számkivetett Jephthét kivette, és a Népek fejedelmévé, királlyává tette; azonképen engemet is nagy kegyelmesen először magam Nemzetéből, kik hiteknék és régi szabadságoknak megkereséséért mellém támadtanak volt, fejedelemmé választván”, *Bocskai István*: Testámentomi rendelés. Szerk. Szigethy Gábor. Bp. 1986. (Gondolkodó magyarok); Bocskai István: Testámentomi rendelés. Szerk. Szigethy Gábor. 2. jav. kiad. Bp. 2001.,

kat szerzett a jezsuita oktatás rendkívüli hatékonyságáról is, amit később a levelezésében többször felemlített.

A szerтеаgázó erdélyi és partiumi rokonsággal rendelkező Bethlen Gábor a Magyar Királyság felekezeti legszínesebb területéről származott, és ennek köszönhetően a rokonságában, sőt a közvetlen családjában is több felekezet képviselői voltak jelen. A svájci reformációt követő családi hagyomány mellett anyai ágon katolikus székelyek⁶ éppen úgy körülvették, mint nagy műveltségű és lenyűgöző intelligenciájú gyámja, Kornis Farkas⁷ révén az erdélyi unitárius elit tudós képviselői. A nagybátyja, szárhegyi Lázár András, Bethlen nevelését később panaszkodva emlegette, mondván, nem biztosított a számára lehetőséget a latin nyelv megtanulására.⁸ Ez minden bizonnyal igaz volt, hiszen a kortársak is inkább marciális, mint tudós embernek írták le.⁹ Bojti Veres Gáspár úgy fogalmazott vele kapcsolatban, hogy „mogorva és vad nagybátyjuk, Lázár András főember nevelte fel őket a székelyek szigorú fegyelmeiben, de kevésé oktatva tudományokra”.¹⁰ Emellett viszont volt egy nagyon érdekes epizód az életében, ami teljesen rendkívülinek számított a gyergyói Lázár családban. Úgy tűnik, hogy 1590-ben protestáns prédikátort hozatott a birtokán lévő templomokba,¹¹ sőt a szárhegyi templom berendezését is „kihányatta”. Az okok bizonytalanok, de az is látszik, hogy ez a felekezetváltás csak pár évig tartott, és talán már 1592-ben megtörtént a székely főember rekatolizációja, mivel talán szerepe volt abban, hogy a szárhegyi templom megkapta 1592-ben a teljes búcsú jogát. Van egy olyan hagyomány, miszerint Lázár Andrásra a református felesége, bizonyos Bethlen Fruzsina volt hatással. Lázár András felesége azonban Sombori Erzsébet volt, Sombori László lánya.¹² A hatást tehát, amennyiben egy Bethlen tette Lázár Andrásra, akkor az inkább a sógora lehetett, Bethlen Farkas, aki Druzsina nevű hűgának volt a férje.¹³ Ez a magát iktárinak nevező és a korban idősebb Bethlen Farkasként ismert nemes 1576-ban Lázár Andrással együtt volt jelen Báthory István kíséretében. Talán részben az apjától, részben pedig

⁶ A gyergyói Lázár család legtöbb tagja hűséges katolikus maradt a reformáció éveiben is. *Lázár Miklós*: A gróf Lázár család (Kolozsvár, 1858). 127. Lázár András protestáns, valószínűleg református „kilengése” után ő maga is katolikusként élt.

⁷ *Balogh Judit-Horn Ildikó*: A hatalomépítés útjai: a homoródszentpáli Kornis család története. In: *Századok*. 142. (4) 2008. pp. 849-896. 875-876.

⁸ *Angyal Dávid*: Bethlen Gábor életrajza. Bp. 1899. 5.

⁹ *Lázár Miklós*: A gróf Lázár család (Kolozsvár, 1858).

¹⁰ *Bojti Veres Gáspár*: A nagy Bethlen Gábor viselt dolgairól. Első könyv. In: Makkai László: Bethlen Gábor emlékezete. Bp. 1980. 26.

¹¹ *Pokoly József*: Az erdélyi református egyház története. I. 176.

¹² *Lázár Miklós*: A gróf Lázár család (Kolozsvár, 1858). 127.

¹³ *Lázár Miklós*: Erdély főispánjai. 80.

a felekezetet váltani képes nagybácsitól származik Bethlen Gábor nyitottsága a felekezetváltás iránt. 1592-ben azonban, tehát éppen akkor, amikor a fiatal Bethlen Gábor a nagybátyja birtokán élt, Lázár András ismét katolikussá lett. A Bethlen Gábor felekezeti nevelése fölött azonban nem kizárólag Lázár András örködött, hanem az akkori székelyföldi elit több tagja is, például homoródszentpáli Kornis Farkas, aki ezidőtájt számos erdélyi nemesifjú gyámja volt.¹⁴

Ráadásul Bethlen Gábor azokban az években szocializálódott az erdélyi politikai kultúrában, amikor még mindig komoly súllyal volt jelen a kialakuló államban a 60-as, 70-es években pozíciókat szerző unitárius elit,¹⁵ aminek a hangadói felekezeti tekintetben egészen különlegessé, már-már anakronisztikussá tették a 16. század második felére Erdélyt az augsburgi vallásbéke Európájában.¹⁶ Az erős unitárius befolyás a konzervatív erdélyi közegben létrehozott egy extrém felekezeti sokszínűséget, ahol egyrészt végbemehettek a konfesszionalizációs folyamatok, másrészt a betelepülő jezsuitákat is még a szerzetesek számára is meglepő nyitottsággal fogadták az érkezésük idején.¹⁷ Gudor Kund Botond a tordai folyamattal kapcsolatos izgalmas és a témánk szempontjából sem lényegtelen megállapítása: „A távolról sem tökéletes egyezmény (katolikus és görögkeleti kritika) keleti protestáns kisállammá tette Erdélyt, amely egyúttal leképezte és meghatározta azokat a missziós célkitűzéseket is, amelyeket Wittenberg és Genf Kelet-Európa protestáns peremvidékének szánt. Az európai vallásháborúk korában az egyezmény háttérében levő egyházi-nemesi értelmiségiek bölcs előrelátásának volt köszönhető a vallásszabadság funkcionalitásának kidolgozása (pars maior kérdése, a fejedelem mint a vallásszabadság garantálója, a vizitáció kérdésköre, a közösségek döntési joga a cuius regio, eius religio

¹⁴ *Horn Ildikó*: Az unitárius elit stratégiái (1575–1603). In: Uő: Tündérország útvesztői. Bp. 2005. 90–95.

¹⁵ *Horn Ildikó*: Az unitárius elit i. m. 91–99.; Uő: Hit és hatalom. Az erdélyi unitárius nemesség 16. századi története, Bp., Balassi Kiadó, 2009.

¹⁶ Négy száz év 1568—1968. Unitárius emlékkönyv. Kolozsvár, 1968.; *Balázs Mihály*: Megjegyzések János Zsigmond valláspolitikájáról. In: Uő: Hitújítás és egyházalapítás között. Tanulmányok az erdélyi unitarizmus 16–17. századi történetéről. A Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának Kiadványai 8. Kolozsvár. 2016. 56–59. A tordai országgyűlés döntésének szövege: „Minden helyökön az prédikátorok az evangéliumot prédikálják, hirdessék, ki-ki az ő értelme szerint, és az község, ha venni akarja, jó, ha nem pedig senki kényszerítéssel ne kényszerítse [...], de oly prédikátort tarthasson, az kinek tanítása ő nékie tetszik. Ezért pedig senki az szuperintendensök közül, se egyebek az prédikátorokat meg ne bánthassa; ne szidalmaztassék senki az religióért senkitől [...], mert a hit Istennek ajándéka.”: Erdélyi Országgyűlési Emlékek (továbbiakban: EOE.) 2.343.

¹⁷ *Molnár Antal*: Lehetetlen küldetés? Jezsuiták Erdélyben és Felső-Magyarországon a 16–17. században. Budapest. 2009. 26.; *Benda Kálmán*: Az 1568. évi tordai országgyűlés és az erdélyi vallásszabadság. In: Erdélyi Múzeum 56 (1994/3–4), 1–4.

ellenében stb.) és egy új állam, Erdély identitásának megalapozása. Azok a folyamatok, amelyek a tordai egyezmény háttérében az érdemi döntéseket előkészítették, a magyar rendiség gondolkodását, későbbi ellenállási jogát (ius resistendi) hosszú távon, a 18. század végéig meghatározták. A tordai egyezményt teológiai-egyházadminisztrációs szükségszerűség (az úrvacsora és hármasság vitájának rendezésében, az esperességek-püspöki hatáskör adminisztratív szétválasztásának leképezése), egyháztörténeti kényszer (Európa vallásháborúi, Sebastian Castellio és Genf vitája, ellenreformáció, vallásháborúk) és geopolitikai igény (Heltai: Háló, török veszély, Habsburgok, ortodoxia közelsége) vívta ki.¹⁸

A János Zsigmondot követő katolikus Báthoryak nem törölték el a később egyre inkább az erdélyi állam fontos jellemzőjévé váló tordai vallási törvényeket, ez még a Diploma tárgyalása idején is alapnak számított.¹⁹ Katolikusként azonban némileg értetlenül álltak a kialakult felekezeti sokszínűség előtt, és érdekükben állt a további felekezetek létrejöttének megakadályozása.²⁰ Emellett természetes módon erősíteni kívánták az erdélyi katolikusságot, aminek maradtak ugyan képviselői, de maga az intézmény működtetése erősen sérült a gyulafehérvári püspök jelenlétének hiányában.²¹ Az alapvetően intézményközpontú katolicizmus megerősítése a Báthory-uralom a Róma iránti elkötelezettséget a középpontba állító jezsuiták betelepítése mellett a kormányzat közelében tevékenykedő és a politikai életben a katolikus befolyást erősítő tanácsadók, gyóntatók Erdélybe küldése révén tűnt megvalósíthatónak. Horn Ildikó és Kruppa Tamás kutatásaiból tudjuk, hogy a római adminisztráció már 1584-ben pontos helyzetértékelést és tervet készített a katolikus felekezet erősítése és Erdélynek a katolikus európai szövetségi rendszerbe vonása céljából.²² A jezsuita Antonio Possevino már ekkor azt szorgalmazta Báthory Istvánhoz írott levelében, hogy drasztikusan alakítsa át Báthory Zsigmond környezetét.²³ Legfontosabbnak azt tartotta, hogy a döntően protestáns tanácsosi kart szükséges katolikusokra cserélni. Az 1588-as medgyesi végzések miatti katolikus tiltakozások még sürgetőbbé tették a változtatásokat.²⁴ Az erre

¹⁸ *Gudor Kund Botond*: A tordai vallásbéke előzményei. (Torda, 1568) In : 75-76.

¹⁹ *Bíró Vencel*: Altorjai gróf Apor István és kora. Kolozsvár. 1935. 93.

²⁰ *Balázs Mihály*: „A hit ... hallásból lészön” Vallásszabadság és bevett vallások (recepta religiones) Erdélyben a 16. században. In *Uő*: Felekezetiiség és fikció. Bp., 2006. 15 - 16. és 28 - 30.

²¹ *Kruppa Tamás*: A katolikus megújulás ügye Erdélyben a Báthory-korszakban (1580–1605). In: *Catholice reformare. A katolikus egyház a fejedelemség korában*. Szerk. Diósi Dávid-Martón József. Budapest-Kolozsvár. 2018. 145-208.

²² *Kruppa Tamás*: Erdély és a Szentszék kapcsolatainak ismeretlen kérdésköréhez (Fabio Genga római árgyalásai 1594 és 1596-ban), *HK 117* (2004) 4, 1166–1193.

²³ *Horn Ildikó*: A hatalom pillérei. Akadémiai doktori értekezés. 313.

²⁴ *Kruppa Tamás*: Kísérletek Erdély rekatolizációjára, 39–74.; *Uő*., *Ferencesek vagy jezsuiták? Tervek az erdélyi katolicizmus feltámasztására, Dixit et salvavi animam*

alkalmas idő éppen azokban a 90-es években jött el, mégpedig akkor, amikor Erdély bekapcsolódott a 15 éves háborúba és szorosra fűzte a Rómával és Béccsel-Prágával, tehát a katolikus Habsburgokkal meglévő kapcsolatait.²⁵ Az udvar teljes katolizálása sokáig azért nem sikerült, mert Bethlen Gábor gyámjának, Kornis Farkasnak barátja, az ekkor már hitbuzgó reformátussá lett Kovacsóczy Farkas kancellár²⁶ tartott a felekezeti egyszemélyi elköteleződéstől, és a kiegyensúlyozás érdekében éppen azzal az Angliával és Pfalz-cal keresett kapcsolatokat, amely államok majd pontosan Bethlen Gábor uralma idején kerültek az erdélyi diplomácia figyelmének homlokterébe. A még ekkor is formálódó állam a helyét kereste Európa térképén és a tudós, széles látókörű humanista, Kornis Farkassal egyetértésben, ügyesen használta fel Erdély protestáns többségű felekezeti sajátosságát a diplomáciai útkeresésben.²⁷ A Pfalzban éppen ekkor megerősödött kálvinizmus és erősödő Habsburg-ellenesség több kapcsolódási pontot is adott a két állam számára, amit csak erősített a Pfalz által szorgalmazott protestáns szövetség létrehozásának a távlati terve, ami szintén éppen Bethlen Gábor uralma idején realizálódott.

A fiatal Bethlen Gábor ebben az időben szerezte első tapasztalatait a politikáról, ám mivel az ekkor lezajlott folyamatok aktív részese volt gyámjának, Kornis Farkasnak az érdekköre,²⁸ joggal feltételezhetjük, hogy ezek az események, a Pfalz-cal történt kapcsolatfelvétel, valamint az ezzel kapcsolatos, ekkor még a katolikus Báthoryak uralma alatt időszerűtlen tervek meghatározó elemei lettek a fiatal Bethlen diplomáciai tapasztalatainak. Ez az ekkor még meglehetősen kevés reális hozadékkal járó pfalzi kapcsolat mindenesetre egy olyan alternatívát jelentett, ami az oszmán-Habsburg szorításban létező állam számára egy harmadik viszonyítási pontként jelent meg. A heidelbergi minta mindenesetre végigkísérte Bethlen Gábor fejedelemségének egész időszakát, ezért joggal feltételezhetjük, hogy minde

meam. Tanulmányok a 65 éves Szegfű László tiszteletére (szerk. Jancsák Csaba et al.), Szeged 2007, 177–190.

²⁵ *Kruppa Tamás*: A kereszt, a sas és a sárkányfog - Kelet-közép-európai törökellenes ligatervek és küzdelmek a Báthory-korszakban (1578-1597) Gondolat Kiadó, 2014. 252.

²⁶ *Szádeczky Lajos*: Kovacsóczy Farkas 1576-1594. Bp. 1891. 20-21.

²⁷ *Vass Miklós*: Kornis György külföldi tanulása. Keresztény Magvető 1912 209–229.; *Uő*: Kornis György levelei anyjához, Bethlen Krisztinához. Uo., 1898, 278–280; *Uő*: Kornis György levele Kovacsóczy Farkashoz. Uo. 1904. 149–151.; *Uő*: Bogáthy Miklós külföldi tanulása. Erdélyi Múzeum 1907. 321–327. Kornis Farkas és felesége levelezése Miklós fiukkal, a pfalzi választóval és Peter Stuys tanácsossal nincs kiadva: Román Országos Levéltár Kolozs megyei Igazgatósága, Kolozsvár, Oklevelek Törzsgyűjteménye nr. 139, 149, 155–168, 172, 177, 179.

²⁸ Homoródszentpáli Kornis Farkassal kapcsolatosan már korábban említettük, hogy jó kapcsolatot ápolt Kovacsóczy Farkassal kancellárral és az országos politika több alakítójával is.

tudatosságnak az 1590-es évek történései, a 15 éves háború idején a „két pogány közt” vergődő ország minden kudarca jelentette az alapját.

Amennyiben elfogadjuk ezt a feltételezést, akkor azt láthatjuk, hogy Bethlen Gábor egyházpolitikája is a hideg fejjel, hallatlan tudatossággal végiggondolt döntések láncolata volt, ami ennek ellenére is mutat kétarcúságot, mint azt a későbbiekben látni fogjuk.

A sokszínű felekezeti háttérből érkező Bethlen, úgy tűnik, uralma kezdetétől tudatosan használta a pfalzi példát, azzal a szándékkal, hogy egy felekezeti homogénebb, elsősorban református fejedelemséget építsen föl Erdélyben, aminek a révén legalább részben kiemelheti államát a geopolitikai meghatározottság béklyójából.²⁹

Az egyházpolitikáját elemzők több ízben leírták azt, hogy az uralma alatt nem szenvedtek üldöztetést a más felekezetűek a fejedelemségben.³⁰ Ez természetesen igaz, főleg ha összevetjük ez irányú tevékenységét a Báthory Gáboréval, aki időnként erővel állt a református felekezet mellé, főleg ami a kolozsvári unitárius hegemonia megtörését illeti.³¹ Ugyanilyen erőszakosan igyekezett letörni az udvarhelyszéki katolikusokat is, megtiltva a katolikus papok működését akár erőszak árán is.³² Ez már csak azért is fájdalmas volt az udvarhelyi katolikusságnak, mert a kilencvenes évektől komoly fejedelmi támogatásban részesültek, amelynek révén jelentős

²⁹ *Regina Baar-Cantoni*: Struktur und Wandel der zentralen Institutionen des landesherrlichen Kirchenregimentes im Verlauf der Konfessionswechsel in der Kurpfalz, in: Wischmeyer: Zwischen Ekklesiologie und Administration, 193–209; Becker: Die Rolle der Obrigkeit, 252–258.

³⁰ *Benda Kálmán*: Az 1568. évi tordai országgyűlés és az erdélyi vallásszabadság. In: Erdélyi Múzeum 56 (1994/3–4), 1–4.; *Révész Imre*: Bethlen Gábor a kálvinista fejedelem. In: Protestáns Szemle 1914, 339–358.

³¹ *Kiss András*: Báthory Gábor és a kolozsvári református eklézsia megalakulása. In: Báthory Gábor és kora. Szerk. Papp Klára, Jeney-Tóth Annamária, Ulrich Attila. Debrecen, 2009. 293–310.; *Sipos Gábor*: A kolozsvári református egyházközség a XVII. században. In: Kolozsvár 1000 éve. A 2000. október 13–14-én rendezett konferencia előadásai. Szerk. Dáné Tibor Kálmán, Egyed Ákos, Sipos Gábor, Wolf Rudolf. Kolozsvár, 2001. 110–120.; *Kiss András*: Kolozsvár és a Báthoryak: Zsigmond és Gábor. In: Szabolcs-Szatmár-Beregi Levéltári Évkönyv XVII/2006. 330–332.; *Buzogány Dezső*: Bethlen Gábor és a vallási türelem. In: Studia Doctorum Theologiae Protestantis 6 (2015), 239–248.

³² *Juhász István*: A székelyföldi református egyházmegyék. Kolozsvár. 1947. (Erdélyi Tudományos Füzetek, 201) 34.; *Jakab Elek-Szádeczky Lajos*: Udvarhely vármegye története a legrégebbi időktől 1849-ig. Bp. 1901. 328–329.; *Molnár Antal*: Az udvarhelyi „Missio Siculica” kezdetei az 1650-es években. In: Uő: Lehetetlen küldetés? Jezsuiták Erdélyben és Felső-Magyarországon a 16-17. században. Bp. 2009. 197.

jezsuita oktatási tevékenység indult a széki központban, Székelyudvarhelyen, ami megerősítette a vallásukat gyakorló katolikus falvak lakosságát.³³

Ehhez képest tehát valóban a vallási türelem ideje köszöntött be 1613-mal, ráadásul a fejedelem remekül értett ahhoz, hogy a jelentéktelen vagy alig jelentős gesztusokat is komoly fejedelmi kegyként tüntesse fel. Így volt ez az előbb említett Székelyudvarhely esetében is, ahol ugyan továbbra sem engedte meg a katolikusoknak a városon belül pap tartását, sem azt, hogy a piactéren templomot emeljenek a maguk számára, de eltiltotta a katolikus papok elleni erőszakot és ahhoz is hozzájárult, hogy a városbéli katolikusok a környék falvaiba járjanak misére.³⁴

Ugyanezt az irányt figyelhetjük meg az unitáriusokkal szemben tanúsított magatartásában is. Nem tudunk olyasmiről, hogy saját maga retoriókkal élt volna ellenük, de utat engedett annak a folyamatnak, amelynek során a református egyház mint intézmény egyre inkább képes volt kiterjeszteni a fennhatóságát a szervezetileg kevésbé hierarchikus és ezért az intézmény által kevésbé védett unitárius gyülekezetek fölött.³⁵

Az 1619-ben a törvénykezési reformja által erőteljes egységesítő törekvéseket mutató fejedelem a felekezetek tekintetében is hasonlóan politizált. Az 1614. februári medgyesi országgyűlés harmadik törvénycikkében ugyan természetesen maga is a 68-as tordai alapokra helyezkedett, ám már ezzel együtt egy általános, minden felekezetre kiterjedő vizitációt

³³ *Molnár Antal*: Az udvarhelyi „Missio Siculica” kezdetei az 1650-es években. In: *Uő*: Lehetetlen küldetés? Jezsuiták Erdélyben és Felső-Magyarországon a 16-17. században. Bp. 2009. 196.

³⁴ EOE. 7. 33, 273, 286: „Az romana religió uraink atyánkfiai instantiájokra, mint-hogy articulusuk vagon róla, hogy a hol melyik fél többen vagon, az olyané légyen az templum, megengedték, hogy Somlyón és Udvarhelyt is, ha többen vagnak azon az hütön valók, az templomok ő számokra légyenek; de addig bele ne szállhassanak, hanem elsöben egyenlőképpen és egy költséggel az két religión valók építsenek Somlyón és Udvarhelyen auditoriumokat, elkészítvén az auditoriumokat, azután restituáltassék mind az két helyen mind az két parochiához való házzal és quartával együtt az maior parsnak.”

³⁵ *Kénosi Tözsér János – Uzoni Fosztó István*: Az Erdélyi Unitárius Egyház története. II. Ford. Márkos Albert, bev., a ford. a latin eredetivel egybevetette Balázs Mihály. S. a. r. Hoffmann Gizella – Kovács Sándor – Molnár B. Lehel. Kolozsvár. 2009. (Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának Kiadványai 4/2.) 477-495.; *Szentábrhámi Lombard Mihály*: Az Isten Eklésziájának Sokféle változásairól iratott Szent Historia. MsU 1663. Kézirat. Kolozsvári Akadémiai Könyvtár, 563.; *Sipos Gábor*: A kolozsvári református egyházközség a 17. században. In: Kolozsvár 1000 éve. A 2000. október 13–14-én rendezett konferencia előadásai. Szerk. Dáné Tibor Kálmán – Egyed Ákos – Sipos Gábor – Wolf Rudolf. Kolozsvár 2001. 110–120.; Kovács Sándor: Bethlen Gábor az unitárius egyháztörténet-írásban. In: Bethlen Erdélye, Erdély Bethlene. Kolozsvár. 2014. 380-387., EOE. 6. 170.

rendelt el, aminek három célja is volt. Egyrészt az, amit a leginkább hangoztatni igyekezett, vagyis hogy az elmúlt időkben elszenvedett fogvatkozásokat reformálhassák, ahogyan a törvény szövege fogalmazott. Másrészt azonban, csakúgy, mint az éppen ebben az esztendőben elvégzett székely összeírással, ezzel is az volt a szándéka, hogy teljes képet kapjon a recepta reliquiák tényleges helyzetéről. A harmadik célja már az egységesítés lehetséges irányait mutatta, ugyanis a vizitáció mindennemű változást hivatott volt regisztrálni: Ez pedig jogalapul szolgált a reformátusoknak az unitáriusokkal szembeni támadáshoz. A támadás indoka az egyre jobban terjedő szombatosság volt, illetve ezzel kapcsolatosan azt a vádat fogalmazták meg, hogy az erdélyi unitárius felekezet letért a saját maga által a 16. században megfogalmazott hitvallásról és radikalizálódott. A reformátusok magát a szombatosságot éppen ennek a konfessziós tévelygés eredményének tartották és ezt úgy értelmezték, mint unitárius részről a tordai egyezés megsértését. A református arculatú fejedelemséget építő Bethlen tehát ennek alapján kiszolgáltatta a háromszéki, szombatosság iránt leginkább nyitott unitárius gyülekezeteket a református ellenőrzésnek, amelyek először csak a református püspök fennhatósága alá kerültek, később egyre nagyobb mértékben veszítették el korábbi lelkészeiket és tagozódtak be mind jobban a református egyházba.³⁶

A Bethlen által intézményként egyedül támogatott református egyház 1618-ra erősödött meg annyira, hogy nyílt támadást indítson az unitáriusok ellen, amikor is augusztus 29-én a gyulafehérvári piaci kistemplomban hitvitára került sor a fejedelem bizalmasa, Geleji Katona István gyulafehérvári rektor és Csanádi Pál, a kolozsvári iskola igazgatója között.³⁷ A vita hevében unitárius részről Krisztus személyével kapcsolatban elhangzottak skandalumként hatottak, aminek következtében az év novemberében Gyulafehérváron tartott országgyűlés már a zsidózás veszélyére hivatkozva arra kötelezte a veszélyes eszmék hirdetőit, hogy csatlakozzanak a református gyülekezetekhez.³⁸ Noha a rendelkezés elméletileg a szombatosokkal szemben született meg, egyre több lehetőséget biztosított a református egyház előretörésére az unitáriusság rovására. Ezt a térnyerést segítették a fejedelem további kedvezményei, adományai, amikben a református egyház részesült. Ezek az adományok azonban, ha egymás mellé helyezzük

³⁶ Erről a kérdésről: *Molnár B. Lehel*: Bethlen Gábor papja, Keserői Dajka János és a háromszéki unitáriusok. In: „Eklézsiáknak, egyházi szolgálóknak egyetlenegy dajkája.” Szerk. Dáné Veronka-Szabadi István. Debrecen. 2013. 31-58.; *Molnár B. Lehel*, A háromszéki unitáriusok 17. századi történetéhez: Toposz és valóság közt, *KerMagv*, 118(2012), 245–275.

³⁷ *Pap Balázs*, Egy tizenhetedik századi református–unitárius hitvita dokumentumáról: Csanádi Pál: Pöröly, *KerMagv*, 108(2002), 196–216; *Kovács Sándor*, Unitárius egyháztörténet, Kolozsvár, Protestáns Teológiai Intézet, 2009, 153–160.; *Pokoly József*: Az erdélyi református egyház története. Budapest. 1904-05, pp. 311-312.

³⁸ EOE. 6. 489.

őket, nem kizárólag a fejedelem kedvenc felekezetének a támogatásáról szólnak, hanem egy hallatlanul tudatos átalakítási folyamatot mutatnak egyszersmind. Az adományok, támogatások fontos része érintette az oktatást, az iskolákat.³⁹

Már 1614-ben a megyesi országgyűlésen megfogalmazták, hogy „Az tanuló scholáknak ... minden helyeken kinek mennyire lehet értéke, mindenütt igyekezzenek helyére állítani és felépíteni”⁴⁰, ennek érdekében az egyházak számos mentességet kaptak. A szabadabb mozgás érdekében a református egyházkormányzat még ebben az évben kiváltságokat kapott, a fejedelem kimondatta az egyházi rend függetlenségét.⁴¹ Utasításaiban nemcsak az iskolahálózat megerősítésére koncentrált, de fontosnak tartotta a papság és a tanítók magas színvonalú képzését is. Erre azért is szükség volt, mert a 16. századi nagy protestáns iskolareformot követően komoly színvonalcsökkenés volt érzékelhető a lelkeszi karban és az oktatásban is. Ezért Bethlen Gábor azt szorgalmazta, hogy a századfordulón megfogyatkozott református papság utánpótlását a királyság és a Partium területéről pótolják,⁴² így került Gyulafehérvárra az addig Váradon szolgáló Keserői Dajka János, aki a fejedelem udvari papja lesz,⁴³ valamint

³⁹ Balogh Judit-Horn Ildikó: Fejedelmi oktatáspolitikai és az erdélyi középfokú oktatás = Princely Education Policy and Secondary Education in Transylvania. In: Oktatás Erdélyben – az elmélettől a gyakorlatig, a középkortól a 20. századig. Erdélyi évszázadok. A Kolozsvári Magyar Történeti Intézet Évkönyve (6). Egyetemi Műhely Kiadó, Kolozsvár, pp. 63-114. 84-89.

⁴⁰ EOE. 6. 413.

⁴¹ EOE. 6. 413: „Az ecclesiasticus ordo minthogy jobb példaadással, nemcsak tanítással oktatja jóságos cselekedetekre az hallgatókat, gyakor visitatiókkal az püspekek, seniorok, kiki mind az ő szokott vallásában recepta religióján valókat mindenütt ez országban szabadon visitálhassák, fogytatkozásokat reformálhassák, és jókat is jobbitani és az vétkeseket érdemek szerint való büntetéssel, minden erejekkel, hasznos, jóságos és dicséretes cselekedetekre indítsák.”

⁴² Pap Balázs idézi Milotai Nyilas Istvánt erről: „Bethlen Gábor „... nagy serénységgel gyűjté maga mellé Magyarországból az tudós egyházi embereket, őket számosan tartani, istenesen éltetni, szorgalmasan gondjokat viselni, tanításokat kegyesen hallgatni, bennök gyönyörködni, s egyebek előtt velek dicskedni, minemű Joannes Keserői erdélyi keresztyén pispék, Joannes Alatus, Stephanus Deési, én is méltatlan voltomra, kit fölséged az magyarországi pispökségeből behozata, és az négy esztendő alatt kegyesen táplála.” vö. *Melotai Nyilas István: Speculum Trinitatis*. Debrecen, 1622. RMK I. 521. Az idézet alapjául szolgáló modern kiadás: *Melotai Nyilas István: A Speculum Trinitatis előljáró beszéde*. In: Bethlen Gábor emlékezete, szerk: Makkai László Magyar Helikon, Budapest. 1980 pp. 285-293.” In: Pap Balázs, *Egy tizenhetedik századi református–unitárius hitvita dokumentumáról: Csanádi Pál: Pöröly, KerMagv, 108(2002), 196–216. 205.*

⁴³ Herepei János: Adatok Keserői Dajka János életéhez. In: Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. I. Budapest-Szeged. 1965. 77-90.; *Jeney-Tóth*

sokak mellett ekkor érkezett Erdélybe Vári Alatus János⁴⁴ és Milotai vagy Melotai Nyilas István⁴⁵ is. A művelt és tanult lelkészi és tanári kar mellett azok utánpótlását is fontosnak tartotta Bethlen. Ezért egyrészt a külföldre irányuló egyetemjárást szorgalmazta, másrészt hazai egyetem alapításán fáradozott.⁴⁶ 1617-ben fogalmazta meg egy később felállítandó akadémia tervét a kolozsvári iskola javára tett adomány szövegében: „Miután látjuk, hogy kedves hazánk, Erdélyország, már néhány év leforgása óta a hadak veszes hullámaintól ezerféleképpen csapdosva és pusztítva, nemcsak tudós férfiakban, de közepes képzettségű emberekben is igen szűkölködik, kötelességünknek tartjuk, hogy híres Kolozsvár városunkban az ifúságnak a tudományokban való előmenetelére és dicséretes hasznára, s az egyedül igaz vallásnak mintegy koronájául a legelső alkalommal fejedelmi támogatással akadémia állításáról gondoskodjunk.”⁴⁷ A példa természetesen a külföldi oktatás és a hazai egyetemalapítás esetében is Heidelberg volt. A saját költségén küldte tudatosan Heidelbergbe, nem a számos protestáns európai akadémiaira,⁴⁸ egyetemre. Gyöngyösi András későbbi kolozsvári lelkészt, Váczi Pétert, aki később dési esperes lesz, a nagy formátumú konzervatív teológust, Geleji Katona Istvánt, aki előbb gyulafehérvári lelkész, majd udvari prédikátor, később pedig püspök lett, Fehérvári János marosvásárhelyi és Szilvási Márton hunyadi lelkészt, Bojti Veres Gáspárt, aki

Annamária: Udvari papok és lelkészek, valamint a püspökök az erdélyi fejedelmi udvarokban a kolozsvári számadások tükrében (1605-1649). In: Egyháztörténeti Szemle. 9. évf. 4. szám. <https://www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/jeneytoth-udvaripapok.htm> Letöltés dátuma: 2024. 02. 05.

⁴⁴ Zsinka Ferenc szerk.: Magyar protestáns egyháztörténeti adattár. XIII. Budapest 1929.I. Protestáns lelkészek nyugtatványai régi tizedjegyzékek mellett. 33.; *Pap Balázs:* Egy tizenhetedik századi református–unitárius hitvita dokumentumáról: *Csanádi Pál:* Pöröly, KerMagy, 108(2002), 196–216. 199.: „1616-ban kerül Maróti Traszki Lukács, akkor elhunyt prédikátor helyére a nagy tekintélyű Vári Alatus vagy Szárnyas János, aki Bethlen Gábor kérésére érkezett Erdélybe, és 1620-ig Kolozsváron lelképásztorkodott.”;

⁴⁵ *Bakóczy János:* Milotai Nyilas István. In: Irodalomtörténeti Közlemények. 2. évf. 2. szám. 1892.176-177.; *Förköli Gábor:* Lapszéli dialógus Enyedi György és Milotai Nyilas István között. In: Farmati Anna: A dialógus formái a magyar régiségben. (2021) 143-159.; *Jeney-Tóth Annamária:* Udvari papok és lelkészek, valamint a püspökök az erdélyi fejedelmi udvarokban a kolozsvári számadások tükrében (1605-1649). In: Egyháztörténeti Szemle. 9. évf. 4. szám. <https://www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/jeneytoth-udvaripapok.htm>

⁴⁶ *Tarnóc Márton:* Erdély művelődése Bethlen Gábor és a két Rákóczi György korában. Bp. 1978. 22, 25.

⁴⁷ 1617. április 28.: A kolozsvári református egyház javára tett fejedelmi adománylevél. A kolozsvári 1617-es adománylevél. In: Jakab: Oklevéltár. II. 234–236.

⁴⁸ *Koncz József:* A marosvásárhelyi evang. reform. kollegium története. Marosvásárhely. 1896. 31-32.

marosvásárhelyi tanár és udvari történetíró volt, valamint Balai Mihályt, Petri Ferencet és Sonkádi Jánost is.⁴⁹

Az erdélyi iskolák támogatásában is erős tudatosság figyelhető meg, hiszen bőkezűen támogatta éppen azt a Báthory Gábor által alapított református tanintézményt, ami az ekkor még unitárius többségű Kolozsváron működött,⁵⁰ és ez hamarosan meg is teremtette a gyümölcsét, hiszen 1620 és 1622 között a kolozsvári szász unitáriusok közül sokan reformátussá lettek, aminek következtében külön református gyülekezetet kellett alapítani a számukra, ami erősen átírta a város addigi felekezeti arányait. Adam Gitschner unitárius lektor is áttért 1626-ban, és végül ő vezette a kolozsvári szász református gyülekezetet, amely 1628-ban megkapta az unitárius kollégium *Appellatium* néven ismert nagytermét.⁵¹

Emellett azok az iskolák is részesültek az adományaiból, amelyek a század elejére némi színvonalcsökkenést könyvelhettek el. Ilyen volt a fogarasi, a dévai és a szászvárosi iskola is. A fejedelem komoly gondot fordított

⁴⁹ *Heltai János*: Adattár a heidelbergi egyetemen 1595 és 1621 között tanult magyarországi diákokról és pártfogóikról. Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve, (1980) 243–347.; Heltai János: A heidelbergi egyetemjárás, 1595–1621. In: Régi és új peregrináció: Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon : [a III. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson, Szeged, 1991. augusztus 12–16., elhangzott előadások]. Szerk. Békési Imre et al. Szeged: Scriptum; Budapest: Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság. 1993. 540–548.; Szabó András: A heidelbergi egyetem levéltárának magyar vonatkozású iratai (1560–1622). In: „Nem súlyed az emberiség!”...: Album amicorum Szörényi László LX. születésnapjára. Főszerk. Jankovich József. Budapest, MTA Irodalomtudományi Intézet. 2007.;

⁵⁰ Sipos Gábor: A kolozsvári Református Kollégium Könyvtára a XVII. században. Szeged, 1991.; Török István: A kolozsvári ev. ref. collegium története. I. k. Kolozsvár. 1905.; Fekete Mihály: A Kolozsvári Ev. Ref. Főtanoda régibb és legújabb története, Szerk. Szabó Sámuel. Kolozsvár 1876; 19.; Sipos Gábor, „A kolozsvári református egyházközség a XVII. században”, in: Kolozsvár 1000 éve, A 2000. október 13–14-én rendezett konferencia előadásai, szerk. Dáné Tibor Kálmán, Egyed Ákos, Sipos Gábor, Wolf Rudolf, (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület, 2001) 110–120.

⁵¹ Sipos Gábor, „A kolozsvári református egyházközség a XVII. században”, in Kolozsvár 1000 éve, A 2000. október 13–14-én rendezett konferencia előadásai, szerk. Dáné Tibor Kálmán, Egyed Ákos, Sipos Gábor, Wolf Rudolf, (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület, 2001) 110–120. 113.

a nagyenyedi kollégium támogatására is.⁵² A gyulafehérvári⁵³ és a marosvásárhelyi tanintézetekbe külföldet járt tanárokat hívott.⁵⁴

A leggrandiózusabb tervet azonban az egyetem alapításához fűzte, amit korábban ugyan Kassára és Kolozsvárra is szeretett volna helyezni, végül azonban a fejedelmi székhely mellett döntött, megint csak Heidelberg mintájára.⁵⁵ Ráadásul a levelezésében még azt is előírta, hogy a felépítendő egyetemi komplexum épületei a pfalzi minta szerint helyezkedjenek el, ami egészen aprólékos mintakövetést mutat.⁵⁶ Heidelberg nemcsak minta volt Bethlen számára, hanem élő kapcsolat, hiszen nemcsak a tehetséges ifjakat küldte oda tanulni, de maga is levelezett az egyetem professzorával, David Pareus-szal.⁵⁷ Az akadémia létrehozásának terve már valószínűleg a tízes években megérlelődött Bethlen Gáborban, de az első lépéseket végül csak 1622-ben tette meg azzal, hogy az addig középfokú oktatási intézménybe meghívta⁵⁸ Martin Opitzot⁵⁹ és társait, akik a poétikai tagozaton tanítottak. Opitz-cal együtt érkezett Friedrich Pauli és Jakob Kopisch is, később pedig hozzájuk csatlakozott a zürichi Johann Schwarzenbach, aki 1625-ig

⁵² Péter Katalin: Az erdélyi magyar iskolázás a 16. és 17. században. In: A Ráday Gyűjtemény Évkönyve VII. Budapest. 1994. 3-13.

⁵³ A gyulafehérvári iskolát már János Zsigmond is akadémiai szintre akarta emelni, erre vonatkozóan az országgyűlés 1565-ben döntést is hozott. Bitskey István: Egyetemszervezési kísérlet Kolozsvárott a 16. században, *Korunk*, 3. évf. 11(2000) 9, 107–111.; Jakó Klára, Petrus Ramus és az első kísérlet egyetem alapítására Erdélyben, *Korunk*, 1(1990) 2, 246–249.; Herepei: Adatok Bethlen Gábor gyulafehérvári academicum collegiumának előtörténetéhez. In: *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez*, (1), pp. 239-272. Budapest-Szeged.1965.

⁵⁴ A Marosvásárhelyi Református Kollégium diáksága 1653-1848. Bevezetéssel közléteszi TONK SÁNDOR. Szeged. 1994.

⁵⁵ EOE. VIII. 78–79.; Péter: Az erdélyi magyar iskolázás. 98–114.

⁵⁶ Erdélyi és hódoltsági jezsuita missziók. Szerk. Balázs Mihály, Fricsy Ádám, Lukács László, Monok István. I/2. 1617–1625. (*Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez*. Szerk. Keserű Bálint. 26/2) Szeged, 1990. 163. sz. 267; 189. sz. 307–8; 314. sz. 433.; Kovács András: Az építkező Bethlen Gábor és székvárosa. In: *Bethlen Erdélye, Erdély Bethlene. A Bethlen Gábor trónra lépésének 400. évfordulóján rendezett konferencia tanulmányai*. Szerk. Dáné Veronka, Horn Ildikó, Lupescu Makó Mária, Oborni Teréz, Rüszt-Fogarasi Enikő. EME, Kolozsvár, 2014. 643.

⁵⁷ Herepei János: *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez*. I. Budapest-Szeged. 1965. 200-201.

⁵⁸ P.Szathmáry Károly :A gyulafehérvár – nagyenyedi Bethlen-főtanoda története. Nagyenyed. 1868. 73.

⁵⁹ Komor Ilona: Martin Opitz gyulafehérvári tanársága. Komor Ilona: Martin Opitz gyulafehérvári tanársága. *Filológiai Közlemények*. 1955. 535-544.

tanított az alakuló gyulafehérvári tanintézetben görögöt.⁶⁰ 1622 nyarán ugyan még a VI. törvénycikkben Kolozsvárt említették: „Communibus votis et suffragiis végezték az statusok, hogy Kolosvárat a régi pápisták pusztá klastrom helyén éppíttessék egy académiá, melyben öfelsége bizonyos főprofessorokat constituálván, azoknak bizonyos és örökké megállandó proventusokrúl is kegyelmesen disponáljon.”⁶¹, de szeptemberben már Gyulafehérvár volt a tervezett akadémia helyszíne. Kovács András hívta fel a figyelmet arra, hogy már ekkor, tehát 1622 őszén az volt a fejedelem terve, hogy az általa alapított majdani egyetem az ekkor elpusztult heidelbergi akadémiát helyettesítse.⁶²

A gyulafehérvári iskolát tehát 1622-ben már kollégiumnak nevezték, ám a fejedelem korai halála miatt végül csupán az akadémiai rangot sikerült elérnie. Péter Katalin úgy gondolta, hogy a teljes egyetem rangjáról, amit Báthory István tervezett, már akkor lemondott Bethlen, amikor a gyulafehérvári tanintézet felfejlesztését választotta a kolozsvári egyetemplapítás helyett. Eszerint 1622-ben már csak az akadémiai, azaz a főiskolai szint volt a cél.⁶³

A kincstárból komoly összegeket csoportosítottak át az akadémia támogatására. Már ekkor feltett szándéka volt a fejedelemnek egy rangos professzori gárda Erdélybe csábítása. Az erre fordított pénzösszeg kivételesnek számított, ha még az a Martin Opitz is elfogadta a meghívást,⁶⁴ aki mindvégig idegenkedett az erdélyi közegetől, de egyetlen örömét saját bevallása szerint a fejedelemmel folytatott beszélgetésekben lelta. A Gyulafehérvárt megszokni képtelen Opitz 1623-as távozását követően az egy évvel korábban bezárt heidelbergi egyetemről próbált vendégprofesszort hívni Bethlen, ám végül csak Bojti Veres Gáspár 1628-as útja hozta meg a várt eredményt két herborni és egy heidelbergi professzor meghívásával, akiknek az érkezését azonban a fejedelem már nem érthette meg. A fejedelemmel szoros kapcsolatot ápoló Szenczi Molnár Albert ajánlotta a végül kötélnek álló Johann Heinrich Alstedtet, Philipp Ludwig Piscatort

⁶⁰ Szentpéteri Márton: Egyetemes tudomány Erdélyben: Johann Heinrich Alsted és a herboni hagyomány, Budapest, Universitas, 2008 (Irodalom és kritika). 100.

⁶¹ EOE. 8. 96.

⁶² Erdélyi és hódoltsági jezsuita missziók (1617–1625). (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 26/1–2.) Szerk. Balázs Mihály – Fricsy Ádám – Lukács László – Monok István. I–II. Szeged. 1990. II. 189. sz., 307–308; 314. sz., 433.; *Kovács András*: Bethlen Gábor fejedelem és székvárosa. In: Bethlen Erdélye, Erdély Bethlene. A Bethlen Gábor trónra lépésének 400. évfordulóján rendezett konferencia tanulmányai. Szerk. Dáné Veronka, Horn Ildikó, Lupescu Makó Mária, Oborni Teréz, Rüszt Fogarasi Enikő, Sipos Gábor. Kolozsvár. 2014. 643.

⁶³ *Péter Katalin*: Az erdélyi magyar iskolázás a 16. és 17. században. In: A Ráday Gyűjtemény Évkönyve VII. Budapest. 1994. 3–13.

⁶⁴ *Herrmann Antal*: Opitz Márton Erdélyben. (1622–23). Budapest. 1896.

és Johann Heinrich Bisterfeldet Bethlennek. A professzorok végül 1629. november 19-én érkeztek Gyulafehérvárra.

A betegeskedő Bethlen Gábor a halála előtt, 1629 szeptemberében négy adománylevelet bocsátott ki az akadémia támogatására, ezekben egy 20 000 forintos tőke évi kamatait rendelte az akadémiának, valamint a korábban az első felesége, a mélyen hívő református Károlyi Zsuzsanna tulajdonában lévő enyedi uradalom jövedelmét, ezen felül az iskola fenntartására fordíthatták a Debrecen által a kincstárba fizetett évi 2000 forintos adót, valamint egyéb kisebb összegű adományokban is részesültek.⁶⁵

A fentiek jól mutatják, hogy Bethlen Gábornak, a református fejedelmek tudatos, politikai döntése volt talán már a református felekezethez történt csatlakozása is akkor, amikor számos más választás is állhatott volna előtte, és amikor a felekezetváltás szinte mindennapos esemény volt az erdélyi nemesség körében.

Minden jel arra mutat az előzőek alapján továbbá, hogy az uralkodó előtt mintaként állt a kálvinista fellegvár, Heidelberg, és a kormányzás szempontjait figyelembe véve arra törekedett, hogy az elitben egy hozzá és a családjához kötődő, elkötelezett református főnemesi réteg jöjjön létre.⁶⁶ Ugyancsak ezen célokat szem előtt tartva támogatta az oktatást és egy művelt református értelmiség, papság megteremtését. Ennek eredménye már a saját uralma idején látható volt, nem véletlenül állapította meg Benda Kálmán, hogy „A fejedelem és a gyulafehérvári udvar által hordozott műveltség kálvinista színezetű és magyar nyelvű volt.”⁶⁷

Bethlen Gábor egyházpolitikája valójában éppen akkorra ért be, amikor Erdély túl volt a fénykorán. A politikai elitet legjobban reprezentáló fejedelmi tanácsban folyamatosan nőtt a reformátusok aránya,⁶⁸ Apafi Mihály fejedelemségének három évtizede alatt a református tanácsurak száma (20) már több volt, mint a többi felekezetből származóké együttvéve.⁶⁹ Az ekkorra megerősödött református nemesség tehát átvette ugyan a vezető pozíciókat Erdélyben, a fejedelemség azonban a Diploma Leopoldinummal megszűnt létezni. A Diploma ugyan írásba foglalta a tordai val-

⁶⁵ *Herepei János*: Adatok Bethlen Gábor gyulafehérvári academicum collegiumának előtörténetéhez. (Herepei János: Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. I. 239—272.);

⁶⁶ *Heltai János*: A heidelbergi egyetemjárás, 1595–1621. In: Régi és új peregrináció: Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon. [a III. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson, Szeged, 1991. augusztus 12-16., elhangzott előadások]. Szerk. Békési Imre et al. Szeged: Scriptorum; Budapest: Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság. 1993. 543..

⁶⁷ *Benda Kálmán*: Bethlen Gábor és a magyar művelődés. In: Tiszatáj. 1980. 010. 65-75. pp. 70.

⁶⁸ *Horn Ildikó*: Az erdélyi fejedelmi tanács 1648-1657. In: Tündérország útvesztői. Bp. 2005. 236-237.

⁶⁹ *Trócsányi Zsolt*: Erdély központi kormánya.

lásbéke és a négy bevett vallás elvét, a vezető pozíciók azonban fokozatosan átkerültek a katolikus nemesek kezébe.

Bethlen Gábor egyébként következetes és rendkívül hatékony egyházpolitikája akkor bicsaklott meg, amikor a belső körét, azaz a politikai elitjét alakította ki. Bethlen személyzeti politikájának alapja ugyanis a személyes megbízhatóság, a vele való együtt bujdosás volt, így kerülhetett fontos pozícióba a katolikus Béli Kelemen⁷⁰ vagy az unitárius Mikó Ferenc⁷¹ és mások is. Az uralma alatt a fejedelmi tanács tagjai között a legtöbben nem reformátusok voltak, hanem katolikusok.⁷² A Bethlen Gábor uralma alatt a fejedelmi tanács tagjaiként a forrásokban szereplő nemesek közül tizenötven voltak katolikusok,⁷³ mindössze hatan reformátusok és négyen-négyen evangélikusok, illetve unitáriusok.⁷⁴ A tervezett, az állami vezető pozíciókat elfoglaló és azt irányító református elit tehát még nagyon messze volt a fejedelem halálának évében is. A református tanácsurak kiválasztása vagy a megtartása is a személyes bizalom, személyes közös múlt következménye volt. Így volt ez karatnai Alia Farkas⁷⁵ esetében, akit több szál is fűzött a fejedelemhez. Nemcsak Székely Mózes pártján voltak együtt, de Bocskai István mellett is. 1615-ben már Bethlen Gábor udvarmestere volt. Mellette emelkedett fel Kassai István,⁷⁶ Rhédey Ferenchez pedig katonai küzdelmek kötötték Bethlent már a 17. század elejétől, hiszen id. Rhédey Ferenc⁷⁷ is harcolt már 1603-ban Székely Mózes mellett.⁷⁸ A kiválasztás szempontja tehát itt sem felekezeti volt, de az kétségtelen, hogy a református tanácsurak némelyikével egészen szoros kapcsolatot épített ki. Ilyen volt az idősebb Rhédey Ferenc, aki nemcsak régi harcostárs⁷⁹ volt, de a fejedelem sógora is, hiszen a felesége, Károlyi Kata Bethlen Gábor első feleségének,

⁷⁰ *Balogh Judit*: Uzoni Béli Pál háromszéki főkirálybíró, erdélyi generális felemelkedése. In: *Akit Clio elbűvölt*. In: honorem Romsics Ignác. Eger. 45–46.

⁷¹ *Hídvégi Mikó Ferencz Históriaja* (a maga életében történt erdélyi dolgokról). 1594–1613, Béro S. folytatásával. Közli Kazinczy G. 1857.

⁷² *Horn Ildikó*: A fejedelmi tanács Bethlen Gábor korában. Századok 145. (2011) 997–1027.

⁷³ Béli Kelemen, Bornemisza János, Cserényi Farkas, Erdélyi István, Gyerőffy György, Haller István, Kapy András, Kamuthy Balázs, Kamuthy Farkas, Kornis Zsigmond, Kovacsóczy István, Mikola János, Sarmasághy Zsigmond, Szilvássy Boldizsár, Wesselényi István

⁷⁴ *Horn Ildikó*: Az erdélyi fejedelmi tanács 1648–1657. In: *Uő: Tündérország útvesztői*. Bp. 2005. 236.

⁷⁵ *Lázár Miklós*: Erdély főispánjai. 78.

⁷⁶ MNL OL A gyulafehérvári káptalan levéltára, F 2. Protocolla. XIX. p. 59–70.

⁷⁷ Komáromy András: Rhédey Ferenc váradi kapitány. *Hadtörténelmi Közlemények* 1894. 1–19.

⁷⁸ *Lázár Miklós*: Erdély főispánjai. 136.

⁷⁹ *Papp Klára*: A respublica és az ecclesia szolgálatában. A Rhédeyek szerepe a fejedelemség megmaradásáért folytatott küzdelemben. In: *Korunk*. 2022/8. 70. 79.

Károlyi Zsuzsannának⁸⁰ volt a húga.⁸¹ Az 1621-ben özvegyen maradt Katát ráadásul Bethlen István, a fejedelem testvére vette feleségül, ezzel még szorosabbra fűzték a két család közötti kapcsolatot. A felekezeti kapcsolatok rokon szálakká szövése példát adott a református erdélyi nemességnek, akik maguk is követték ezt a példát. A fejedelmi tanács többsége ugyan katolikus volt, sőt a reformátusok aránya az összes tanácsúr egynegyede volt, az egyházpolitika többi eleme mégis egy kálvinista közeg kiépítését szolgálta. Még a reprezentatív események is ilyenek voltak, főképpen pedig Bethlen Gábor első feleségének, Károlyi Zsuzsannának a temetése, ahol a főszerepben a református püspökök, lelkészek és professzorok álltak.⁸²

A fejedelmi hatalom intézményesen kizárólag a református oktatási intézményeket támogatta,⁸³ a fejedelemnek az udvarában csak a református püspökök voltak mindennaposak, mint ahogy a fejedelmi családnak is, természetesen, református udvari prédikátorai voltak.⁸⁴ A személyzeti politika azonban a személyes kapcsolatokra alapozódott, és ez a szoros bizalmi viszony felülírta a felekezeti politikát. Bethlen Gábor más szempontból zseniálisan kimunkált egyházpolitikája ezért lehetett némileg sérülékeny, és ez a politika eredményezte azt, hogy a Rákócziak, főképpen pedig II. Rákóczi György uralma idejére a Székelyföld elitjében egyre többször kerültek többségbe a katolikus nemesek a korábbi unitárius-református nemesség rovására.⁸⁵

⁸⁰ *Bodrogi János*: Károlyi Zsuzsanna fejedelemasszony, Nagy-Enyed, 1899.

⁸¹ *Éble Gábor*: A nagykárolyi gróf Károlyi család leszármazása a leányági ivadékok feltüntetésével (Budapest, 1913). https://library.hungaricana.hu/hu/view/MolDigiLib_VSK_a_nagykarolyi_grof_Karolyi_leszarmazasa/?p-g=260&layout=s Letöltés dátuma: 2024. 02. 05.

⁸² *Mikó Gyula*: „Mivel én is csak ember voltam.” Az Exequiae Principales és az Exequiarum Coeremonialium libri gyászbeszédei. PhD értekezés. Debrecen, 2007.; *Balogh Judit*: A protestáns női éthosz megalkotásának kísérlete a 17. századi Erdélyben. A reformáció átalakuló nőképe. In: Sárospataki Füzetek. 26. évf. 2. szám. 63-72.

⁸³ *Balogh Judit-Horn Ildikó*: Fejedelmi oktatáspolitiká és az erdélyi középfokú oktatás = Princely Education Policy and Secondary Education in Transylvania. In: Oktatás Erdélyben – az elmélettől a gyakorlatig, a középkortól a 20. századig. Erdélyi évszázadok. A Kolozsvári Magyar Történelmi Intézet Évkönyve (6). Egyetemi Műhely Kiadó, Kolozsvár, pp. 63-114. 84-89.

⁸⁴ *Jeney-Tóth Annamária*: Udvari papok és lelkészek, valamint a püspökök az erdélyi fejedelmi udvarokban a kolozsvári számadások tükrében (1605-1649) In: Egyháztörténelmi Szemle. 2008. 9. évf. 4. sz. Jeney-Tóth Annamária: Udvari papok és lelkészek... (uni-miskolc.hu) Letöltés dátuma: 2024. 02. 05.

⁸⁵ *Balogh Judit*: Felekezeti csoporttudat a székely elitben a 17. század végén. In: Kónya Peter. Od reformácie po založení cirkevi = A reformációtól egyházalapításig: a szepesváraljai zsinat 400. évfordulójára = k 400. výročiu synody v Spišskom Podhradí. Eperjes. 2015. 259-267.